

JAMIYATDA BOLA SHAXSINING KAMOL TOPISHINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK VAZIFALARI

Shoqulova Nozima Sharofovna

Buxoro viloyati Romitan tumani 10-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Ota-ona bola oldida birlamchi ijtimoiy ko'zgu vazifasini bajaradi hamda u bilan muloqotda muhabbat, hurmat va ishonch hislarini namoyon qilgan xolda shu tariqa bolaga o'zi haqida ushbu hissiyotlarga loyiq bo'lgan subyekt haqidagi tasavvurini singdiradi.

Kalit so'zlar: shaxs, tarbiya, barkamollik, oila, kompleks tuzilma, munosabat

KIRISH

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda shaxsning o'zini anglash jarayonining kompliksli dinamik sxemasi bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) rivojlanayotgan bola shaxsining ijtimoiy borliq hamda uning vakili sifatida ota-onalar bilan munosabatlari faolligi orqali aniqlanadi.

b) birlamchi ijtimoiy guruh, yani oilada boshqa ahamiyatli kishilar- ota va ona bilan shaxslararo muloqot faoliyati orqali bog'lanadi.

v) natija sifatida strategik qadriyatlar yo'nalishi tizimiga bog'langan to'laqonli "Men" konsepsiyasiga ega bo'ladi.

g) "Men" obrazi – o'zi haqidagi bilim va o'ziga munosabat hamda o'ziga xos soha, o'zini baholash, tasavvurlar yig'indisi shaklida tayanch tarkibiy qismga defferensiyalanadi.

d) bunda o'zini anglash jarayoni sifatida refleksiya qiluvchi "Men" ga "Men" konsepsiyasi esa mahsulot sifatida refleksiya qiluvchi "Men" ga mansub hisoblanadi. Shaxs bo'lib shakllanishda "Men" obrazi va o'z-o'zini baholash jarayonining eng muhim bosqichlari.

"Men" - obrazi - shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeyini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obrazga aytiladi, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi. Shaxsning o'zi haqidagi obrazi va o'z-o'zini anglashi yosh va jinsiy o'ziga xoslikka ega.

“Men” obrazining jinsiy identifikatsiya shakllanishi. Ilk bolalik davrida bola (3-4 yosh) o‘zining ma’lum bir jinsga munosabati bo‘lganligini tushunadi va atrofdagi odamlarning jinsini bemalol ajrata oladi. Garchi bolalar o‘zining shaxsiy jinsni tashqi belgilari orqali – kiyim, soch uzunligi bilan umumlashtiradi. Biroq o‘zining jinsiy identifikatsiyalashida bolada shu yoshda murakkablik yaratadi. Bola o‘zining maskulin-feminin ko‘rsatkichlarini baholashi bolalar orasida jinsiy rollari noaniqligi tufayli qiyinchiliklar bo‘ladi. Bu muammoni yechishida u savolga javob qidiradi: “Sen kim bo‘lishni istarding? Senga kim bo‘lishi ma’qul? Qiz bolami yo, o‘g‘il bolami?” deb savol berish va “Axloq eksperimentlar” orqali, qachon bola erkak va ayol obrazlari va rollaridan birini tanlashi kerak.

O‘g‘il va qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar bolalar bog‘chasida o‘ziga xos xususiyatga ega. Bolalar bog‘chasi bola uchun faqatgina tashqi olamni bilish, dunyoni hissiy baholash emas, balki o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatini beradigan joydir. Ayniqsa o‘g‘il bolalar bilan qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar o‘ziga xos tarzda amalga oshadi. Bog‘chada bolalar jamoasi shakllanadi. Kattalar bolaga o‘g‘il bola va qiz bola qanday bo‘lishi kerakligi haqida tushuntiradilar. Masalan, o‘g‘il bola yig‘lasa “yig‘lama, sen erkak bo‘lishing kerak”, “qiz bolamisan” deb, qizlarga esa “daraxtga chiqma, sen qiz bolasan” kabi iboralar bilan tushuntiriladi. Bundan tashqari bolalar katta erkak va ayollar xulq - atvorlariga qarab ham o‘zlarini qanday tutishni o‘rganadilar. O‘yin faoliyatlarida erkak va ayollarga xos xususiyatlarni namoyon qiladilar. Demak, bu davrdagi bolalarda muloqotning shakllanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda muloqotni rivojlantirish tarbiyachilarning mahoratiga bog‘liq, ya’ni mashg‘ulotlarning to‘g‘ri tashkil qilinishi muhimdir.

Ilk bolalik yoshi – bolada faol nutq shakllanishi davridir. Bir yarim yoshgacha bola 30-40 tadan 100 tagacha so‘z o‘zlashtiradi, ikkinchi yil oxirida bola 300 tagacha, uchinchi yil oxirida esa 1500 tagacha so‘z ishlatadi.

Nutq rivojlanishi ona tilining tovush xususiyati va grammatik tuzilishini egallashni taqozo etadi. Dastlab bola nutqni so‘zning umumiy ritmik-melodik (tezlik, ohang) tuzilishini ilib olish yo‘li bilan qabul qilsa, ikkinchi yil oxiriga kelib u ona tilining barcha tovushlarini fonematik qabul qiladigan bo‘ladi va shu asosda lug‘at va so‘zlarni to‘g‘ri

talaffuz qilishni o'rganadi. Faol nutqning shakllanishi bolaning butun psixik rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ko'pchilik psixologlar tug'ilgandan voyaga yetgunga qadar insonning psixologik rivojlanish yo'lining o'rtasi 3 yosh deb hisoblashadi. Uch yoshli bola o'z-o'ziga xizmat qila oladi, atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatga kirishishni biladi. Bunda u og'zaki muloqot qilishni biladi, unda xulq-atvorning eng oddiy shakllari shakllanadi. Bola uch yoshda etarlicha faol va atrofdagilarga tushunarlidir. Uning xarakteri va temperamenti xususiyatlari allaqachon namoyon bo'la boshlaydi.

Bolalik oxirida (hayotning uchinchi yilida) yangi faoliyat turlari (rasm chizish, kuylash, haykaltaroshlik, loyihalashtirish) yuzaga kela boshlaydi.

Predmetli faoliyatda belgilangan taassurotlarning to'planishi bola nutqining rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Faqat so'z ortida real dunyo obrazlari turgandagina bu so'zning o'zlashtirilishi muvaffaqiyatli kechadi. Agar bola ma'lum bir sababga ko'ra, bu yoshda nutq rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitdan mahrum bo'lsa, unda yo'qotilgan imkoniyat o'rnini to'ldirish oxir-oqibat juda murakkab bo'lib qoladi, chunki bu yosh nutq rivojiga nisbatan sezitiv (sezgir)dir: aynan mana shu paytda nutq o'zlashtirilishi ancha samarali kechadi.

Jinsiy differensial va jinsiy identifikatsiyalash psixologik nazariyalari. Uchta alternativ nazariyalar mavjud.

Identifikatsiya (aynan o'xshatish) nazariyasi psixoanalitik asosga ega, hissiyotlar va o'xshatish ro'lini ta'kidlayapti. Taxmin qilishicha, bola beixtiyor o'z jinsi vakillarining axloqini takrorlaydi.

Jinsiy tipizatsiya nazariyasi ijtimoiy o'rganish konsepsiyasiga tayanadi va jinsiy identifikatsiyasini tasdiqlash harakatlari orqali tushuntiradi; ota-ona va boshqa shaxslar o'g'il bolalarni "o'g'il bola" deb hisoblanadigan fe'l-atvor uchun rag'batlantirishadi va aksincha ular o'zlarini "qiz bola" tutganda koyishadi; qizlar esa femenin axloq uchun yaxshi so'z eshitishadi, va yomon so'z – maskulin axloq uchun salbiy tasdiq olishadi. Jinsiy tipizatsiya – bu jarayon avval bola jinsiga qarab farqlanuvchi fe'l-atvor qoidalarini bajarishga kiritadi.

Avtokategorizatsiya nazaryasi kongnitiv dunyoqarash bilan bog'liq bo'lib ushbu jarayonning bilish, o'rganish jihatlarini diqqat markaziga oladi: bola dastavval jinsiy identifikatsiyani o'zlashtiradi, o'zini "o'g'il" yoki "qiz" sifatida aniqlaydi, keyin esa o'zining shu jinsiy tegishlikka muvofiq ravishda tutishga harakat qiladi.

Maskulin – erkak jinsiy belgilarining rivojlanishi.

Feminine – ayol jinsiy belgilarining rivojlanishi.

Jinsiy rolini afzal ko'rishi – faoliyatining va axloqini jinsiga nisbatan aniqlash.

Jinsiy o'z-o'zini aniqlash – o'zini qaysi jinsga tegishli ekanligini anglash.

Ushbu nazariy qarashlar L.A.Koxlberg keltirgan quyidagi misol orqali yaxshi tushuntirib o'tilgan. Masalan, jinsiy tipizatsiya nazaryasi nuqtayi nazardan bola "Men rag'bat xoxlayman", "Men o'g'il bola harakatlarini bajarganimda meni tan olishardi. Shuning uchun "Men o'g'il bola bo'lishni xoxlayman". O'zini kategoriyazatsiyalash nazaryasiga muvofiq. "Men o'g'il bolaman shuning uchun men "erkak" harakatlarini qilishim kerak (Kon.I.S 1981).

Demak, bolalik davri boshida bolaning birlamchi jinsiy identifikatsiyalashi paydo bo'ladi. Kiyim va boshqa tashqi belgilari o'zgarishi bilan jinsi o'zgarmaganligi haqida bola tushunadi. Biroq ilk bolalik davridagi bolalar o'z diqqatini jinsiy ayirmalarga kam yo'naltiradi, qachon ular xal qiladi, kim "o'g'il bola" yoki kim "qiz bola" (xususan bu bolalarning rasimlariga xos). Maktabgacha yosh davridagi 4 – yoshdan katta bolalar nafaqat atrofdagilar jinsini to'g'ri ajrata oladi va jinsiga qarab odamlarga turlicha talablar ham qo'yilishini bilishadi. Bu bolalarning o'z kelajagi haqidagi tasavvurlaridan o'rin olgan shaxsiy senariylarida aks etadi.

Kattalarnig ko'pchiligi bolalarning faolligini chegaralaydilar va bu bilan o'z nuqtayi nazariga binoan bolaning xafsiligini ta'minlashadi, shuningdek, tartib-intizom va muvofiqlik tushunchalarini birinchi o'ringa qo'yishadi. Agarda bola ularning talablariga qarshilik ko'rsatsa, ixtiloflar vujudga keladi va ular, E.Eriksonning fikricha bolada o'ziga o'z kuchiga ishonchsizlik, o'z mustaqilligiga ishonmaslik tuyg'ularining paydo bo'lishiga olib keladi. Mustaqillik va o'ziga ishonmaslik alternativasi bolalik pallasini hal qiluvchi muammosi hisoblanadi. Ushbu krizis qanday xal bo'lishi shaxsning keyingi taraqqiyotida aks etadi.

Ushbu pallaning shaxsning shakllanishidagi ahamiyatini tasvirlar ekan, R.Berne ushbu yoshda bola atrofida gilarining qo'llab-quvvatlashiga va ruhiyatini ko'tarishga ayniqsa juda muxtoj bo'lishiga alohida e'tibor qaratadi. Unda paydo bo'layotgan mustaqillik tuyg'usi shunchalik rag'batlantirilishi kerakki, kattalarning ma'n qilishi bilan bog'liq ixtiloflar bolaning ortiqcha uyatchanlik va o'z kuchida shubhalanishiga olib kelmasligi kerak. Bolada o'zining boshqarishning rivojlanishi unda ijobiy o'z-o'zini baholashining shakllanishiga ziyon keltirmasligi kerak.

4 yoshdan boshlab bolada u qanday inson bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvurlar paydo bo'la boshlaydi. Bolaning asosiy harakat kuchi shu yoshda energiya va intilish bilan olamni o'rganish faoliyati, va uni bosh harakat qilayotgan kuchi esa qiziquvchanlik bo'ladi. Bola endi erkinlik bilan harakat qiladi va yetarli darajada nutqi rivojlanib savol beradi va qabul qilgan javoblarni idrok qiladi.

Ota-ona bolaning o'rganish faoliyatini chegaralamasligi o'ta muhimdir, eng xaflisi, E.Eriksonga ko'ra, bolada o'zining qiziquvchanlik va faollik uchun ayibdorlik his-tuyg'ulari paydo bo'lishi mumkin. Keyinchalik bu bolada tashabbuskorlik hissini yo'qolishi chiqarishi mumkin. O'z navbatida, R.Berne bolalarda ijobiy o'z-o'zini baholashni shakllantirishga harakat qilayotgan ota-onalarga bolaning faolligiga o'z munosabatini shunday bildirishni maslahat beradi; unda o'z-o'ziga nisbatan kamsitilganlik munosabati va o'zini jazolash hissi paydo bo'lmasligi zarur.

Masalan, o'ziga nisbatan o'ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o'smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo'ladigan «kattalik» hissi qizlarda ham, o'smir yigitchalarda ham nafaqat o'ziga, balki o'zgalar bilan bo'ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» obrazining yaxshi va ijobiy bo'lishi ko'proq bu obrazning ayollik sifatlarini o'zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o'zida ayni paytda mavjudligiga bog'liq bo'lsa, yigitlardagi obraz ko'proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog'li uyg'un ekanligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham o'smirlikda o'g'il bolalardagi bo'yni pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdin go'zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarining bor - yo'qligiga bog'liq xolda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha

vazn yoki terisida paydo bo'lgan ayrim toshmalar yoki shunga o'xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo'lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o'ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

Rivojlanishdagi muvaffaqiyatlar bola xulq-atvorini o'ziga xos tarzda o'zgartiradi. Kattalar avvalgidek yetakchi o'rin tutsa-da, bola o'z amaliy hayotining tor muhiti va u qadar katta bo'lmagan imkoniyatlari doirasida kattalar yordamisiz harakat qilishga intiladi. Yangi tendensiyalar bola faolligini («men o'zim») kuchaytiradi va kattalar bilan yangi munosabatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bu davr tanqidiy davr («uch yosh krizisi») deb ataladi, ya'ni kattalar bolalar bilan munosabatda yangi qiyinchiliklarga duch kela boshlaydilar. Bunda bola o'zining negativizmi va qaysarligi bilan bardosh berib bo'lmaz darajaga etishi mumkin.

Uch yosh krizisi o'tkinchi hodisa, lekin uning natijasi – boshqalardan o'zini ajrata bilish, boshqa odamlar bilan o'zini taqqoslash bolaning psixik rivojlanishida muhim qadamdir. Kattalarday bo'lishga intilish faqat o'yin shaklidagina nisbatan to'liq yechimini topishi mumkin (faqat o'yinda bola do'konga borishi, tushlik tayyorlashi, raketada kosmosga ucha olishi mumkin). Shuning uchun ham uch yosh krizisi bolaning o'yin faoliyatiga o'tishi bilan hal etiladi. Lekin bu krizis bola shaxsining ma'lum bir darajada rivojlanganligi va kattalar bajaradigan xatti-harakatlarni qila olmayotganligini anglash natijasi hisoblanadi. Krizis davrida yuzaga keladigan xususiyatlar iroda, layoqat va boshqa xususiyatlar uni shaxs bo'lib shakllanishiga tayyorlaydi. O'z-o'zini anglash layoqati sekin – astalik bilan rivojlanib, avval u qanday bo'lganini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga harakat qiladi. Bu esa bolalar beradigan “Men kichkina paytimda qanday bo'lgan edim?”, “Men katta bo'lganimda kim bo'laman?” singari savollarda ko'rinadi. Kelajak haqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqlli va boshqa qimmatli insoniy fazilatlarga ega bo'lishga harakat qiladilar.

XULOSA

Bolada tengdoshlari bilan ma'lum bir munosabatlarning yuzaga kelishi, «bolalar jamiyati»ning shakllanishi maktabgacha yoshning muhim xususiyati bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, ikkinchi signal sistemasi jadal rivojlanib, sensor idrok, ayniqsa, ko'rish va

eshitish orqali qabul qilish sezilarli rivojlanadi. Bolada oddiy majburiyatlar majmui paydo bo‘ladi, ongli ravishda rasm chizadi va musiqiy faoliyatda ishtirok eta boshlaydi. U unga qanday surat yoki musiqa yoqishini, qaysilari yoqmasligini aytishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolaning boshqa odamlarga ichki pozitsiyasi o‘z «men»i va o‘z harakatlari ahamiyatini tobora anglab borishi, kattalar dunyosiga, ularning faoliyati va o‘zaro munosabatiga katta qiziqishi bilan xarakterlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi: Rasmiy nashr-O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2007 – 192b.
2. Abu Homid G‘azzoliy “Kimyoi Saodat”, - T.: Adolat, 2005. – 412.b
3. A.Navoiy “Lison-ut tayr” – T.: “Fan”, 1991. – 464 b.
4. Internet materiallari